

„EMBERPIAC” A MOSZKVA TÉREN*

Magyarországon a „klasszikus” alkalmi munka (a néhány órára vagy egy-egy napra szóló napszámos munka) egy részének allokációja az úgynevezett emberpiacokon történik. Az emberpiac a munkaerőpiac azon piachelyi formája (Sik 1997a), amelyen informális¹ munkaerő-piaci tranzakciók zajlanak.

Hagyományosan emberpiaci formában szerveződött a háztartási cselédek, illetve a mezőgazdasági és építőipari idénymunkások munkaerőpiaca. Egy magyar néprajzkutató elbeszélése szerint ezek az emberpiacok (az úgynevezett köpködők) eredetileg a települések napi- vagy hetipiacainak széléin működtek:

„Úgy volt az régen, hogy dolgozó munkásembert csak a városháza előtti piactéren lehetett kapni. Ma is a piacra mennek a munkát kereső szegény emberek, és ott fogadják meg őket a gazdák, ahogy megegyeznek. Nyáron reggeli 6-kor, télen 8-kor már ott vannak, és várják a munkaadó gazdákat. Különösen vasárnap délelőtt vannak nagy számmal, és lepik el a piacteret. Itt beszélnek, tárgyalják meg pipaszó mellett a napi eseményeket, híreket, munkabéreket, bajaikat, családi életük folyását. Csak délre, harangszóra mennek haza. Hétköznap azonban a munkára el nem szegődött dolgozó emberek 10 órakor, mivel akkorra beszerezik a munkást, elmennek haza a ház körüli dolgot végezni, akik ott maradnak, azok a piaci legyek...” (Kiss 1981. I. kötet: 325).

Az előbbi kép nem csupán a Dél-Alföldre és az alkalmi piaci munkákra érvényes, bizonyosága ennek a következő idézet:

„(az alkalmi munkavállalás terepe az emberpiac) ..., ahol a munkanélküliek hosszabb-rövidebb időre kenyérkeresethez juthattak. Ezek jelentős része a városok piacaihoz kötődött. A munkaadó itt juthatott legolcsóbban munkaerőhöz, de nagy jelentőséggel bírtak ezek az elszegényedett népesség számára is. Nem véletlen, hogy például a Bükkalja lakói a Mária Terézia-féle úrbéri összeírásokban az egyes települések előnyeként, szerencsés adottságként említik a miskolci piac közelségét, ahol a maguk számára kétkézi munkát találhatnak. Ugyanakkor ennek az ellenkezőjéről panaszkodnak Nagyvisnyó (Borsod megye) lakói (1771): »Káros fogatkozásnak tartjuk azt, hogy a Városokhoz távol vagyunk, az honnat pénzt kereshetnénk kézi munkával vagy egyéb képpen...« Ám nem csupán a miskolci emberpiac, »derékpí-ac« volt gyűjtőhelye a munkaerő-feleslegnek, hanem olyan »központjai« is kiala-

* A kutatást az ILO/Japan Project és az ICCR-Budapest támogatta. A megfigyelést Hideg Gergely és Grajczar István, az ELTE szociológushallgatói végezték. A tanulmányt az IWM-ben vendégkutatóként eltöltött időszakban írtam.

¹ Olyan munkaerő-adásvétel, amely során a következő állítások közül legalább egy igaz: a munkaadó nem tartja be a munkaügyi rendelkezéseket, nem fizet adót és/vagy társadalombiztosítási járulékot, a munkaadó nem lenne legálisan alkalmazható (mert nincs munkavállalási engedélye, vagy olyan javadalmazást kap, amely mellett nem végezhetne jövedelemszerző tevékenységet).

Ez a definíció igen nagylelkű, amennyiben nem vizsgálja a munkaadó legalitását, az alkalmazás munkavédelmi szabályokhoz való viszonyát és az adócsökkentő megoldások „szűrke” zónáját.

kultak, mint a pesti Duna-part emberpiaca, amelyet a szlovák munkások gyülekező-helyének tartottak, vagy Vác piaca, ahol ugyancsak százával álltak a napszámra várók...” (Viga 1990: 223).

Az emberpiac egyik „ősi” változata esetében azt is láthatjuk, hogy a jogi szabályozás révén illegálissá válás sem szünteti meg a piacot, amíg annak más munkaerő-piaci elosztási formája kifizetődőbbé nem válik:

„A vizsgált korszakot (a két világháború közötti időszakot) jóval megelőzően a cselédnek beszegődés – a városi cselédek vonatkozásában is – többnyire informális kezek között, az időszaki cselédvásárokon zajlott. A cselédvásár alkalmával éppúgy, mint az alföldi mezővárosok ... emberpiacán, a munkaerő »adásvétele« közvetlenül, spontán és nyílt módon történt ... A cselédvásár legalitását az 1876-os törvény szármolta fel ... A cselédvásár szokásszerű mechanizmusa ennek ellenére továbbra is életben maradt, sőt magából a fővárosból sem tűnt el maradéktalanul. Igaz, itt valamivel oldottabb formát öltött, melyre valóban ráillett a vele kapcsolatban elterjedt *cselédbörze* (kiemelés az eredetiben) kifejezés ... A budapesti cselédbörze helyileg rendszerint a nagy pályaudvarok környékén alakult ki, és az ún. cselédkorzón zajlott. A cseléd nélküli háziasszonyok ide jártak ki az érkező vonatokhoz, hogy elhalásszák a cupringerek (magán-cselédközvetítők) elől az olcsón szolgáló falusi leányokat” (Gyáni 1983: 154–155).

1997-ben és 1998-ban körülbelül minden ötödik magyar településen volt emberpiac. Ez az arány valamivel magasabb, mint az 1995-ben kapott érték (18%).²

Míg 1995-ben és 1997-ben a feketemunkások toborzásának kiemelkedően leggyakoribb helye a kocsmák voltak, 1998-ban a személyes kapcsolatok emberpiacokat elkerülő formája³ lett a domináns (*1. ábra*).

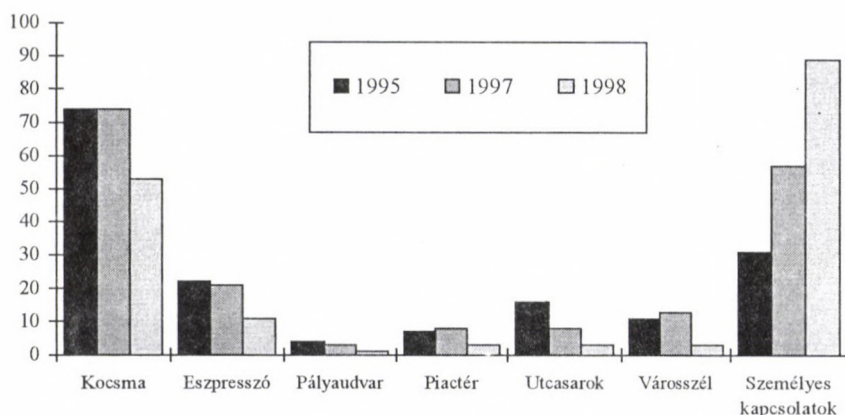
1995-ben és 1997-ben még a kocsmák, az eszpresszók és a közterek voltak a feketemunka toborzásának fő színterei. 1998-ra a személyes kapcsolatok mellett már csak a kocsmák és az eszpresszók szerepe maradt meg. Az emberpiacokon azokon a településeken fordulnak elő nagyobb eséllyel, ahol nő a magángazdaság (magánkereskedelem, vendéglátóipar, szaporodnak a kgst-piacok), terjed a kisárutermelés és sok a munkanélküli (részletesebben Sik 1997b).

² 1995, 1997 és 1998 tavaszán megkérdeztük a mintegy 3000 magyar település polgármestereit, van-e kgst- és emberpiac a településükön. A három adatfelvétel során 800–1200 polgármester válaszolt az önkitöltős postai kérdőívre. Az adatokat a hely (Magyarország hat régióra bontva, kivéve Budapest), a méret és státus (megyeszékhely, város vagy falu) szerint – a KSH 1993-as településhálózati adatai segítségével – súlyoztam. (Részletesebb információk az adatokról és a kérdőívről Sik 1995.)

³ Mint az korábban is jellemző volt a summás, kubikos munkákra (Katona, 1956, 1961), s ahogy az – olykor az emberpiaccal kombinálódva – azóta is működik (Hunyadi 1992; Hárs 1992; Bertalané 1997).

1. ábra

A feketemunka toborzóhelyeinek és a személyes kapcsolatokon keresztüli toborzás előfordulása, százalék

A Moszkva téri emberpiac

Kezdjük a Moszkva téri emberpiac antropológiai bemutatásával.

„Az emberpiac a tér órája alatt, a metró kijárata, a bódésorok, valamint a virágágyások és a felüljáró lépcsője közötti jól körülhatárolható területen működik.

A piac gyakorlatilag mindennap üzemel. Megfigyelésünk alatt egyidejűleg 107 fő volt a legtöbb jelenlevő, a legkevesebb 30, az átlag pedig 68 fő. Az éves ingadozás a munkakínálat függvényében változik, a csúcsideő a tavasz és a nyár, amikor a mezőgazdasági munkalehetőségek növelik a munkakínálatot. Ekkor vannak a nagyobb lélegzetű, jobban fizető, viszonylag rendszeres, hosszú távú munkák. Ilyenkor a létszám is nagyobb, és a munkavállalók összetétele is változik, ugyanis a jó idő beálltával egyrészt hajléktalanok jelennek meg aránylag nagy számban a piacon, másrészt a fűtési szezon vége a lakhatást olcsóbbá teszi a külföldi munkavállalók számára. A legrosszabb időszak a tél, amikor nincs nagyon munka, és ami van, az is rövid távú.

Szembeötlő a napszakok közötti ingadozás. A »versenyképesebb« munkások korai szerződötetésével 10 óra táján jobbra már csak a »használatlan« munkavállalókat találjuk a piacon (részegek, öregek, nők). A legnagyobb forgalom reggel 6 és 7 óra között van, a szerződötetések legnagyobb része ebben az időszakban valósul meg, hiszen így biztosítható az egész napi munka. A piac időbeosztásának következő időszaka a 7–10 óráig tartó időintervallum, amikor még lehet üzletkötésre számítani. 10 óra után is találkozhatunk szerződötetésekkel, de ekkor a munkaadók már nem szívesen alkalmaznak embereket. Létezik azonban olyan stratégia is, amely szerint a munkavállalók inkább a hosszabb távú munkákat keresik, így esetleg nem mennek el korán egynapos munkákra, inkább kívárnak, hiszen azok a munkaadók, akik hosszabb távra alkalmaznák őket, később is jöhetnek. Ezért még a 10 óra után érkező munkaadók is találhatnak megfelelő munkaerőt maguknak. Ugyanez a helyzet a szakmunkásokkal, akik szintén inkább kívárlák, hogy jobban megfizetett szakmunkához jussanak, mint-

sem elmenjenek segéd munkásnak. Annak ellenére, hogy minden munkavállaló azt mondta: dél után lehetetlen munkát kapni, 12 óra után is láthatunk a téren lézengő embereket, akiket talán a megszokás tart ott, vagy hajléktalanok és csak a társaság kedvéért töltik ott az idejüket, vagy pedig olyanok, akik egy négyórás munkából visszatérve próbálnak meg munkához jutni. Ezek az emberek estig is ott maradhatnak, de semmi esélyük sincs ekkor már arra, hogy aznap dolgozhassanak. A munkavállalók számát befolyásolja a rendőri jelenlét is, ugyanis a járőrök egy-egy órát is eltölthetnek a téren, ami erősen lecsökkenti a munkaerő kínálatát.

A munkavállalók szinte kizárólag férfiak, jellemzően középkorúak. A fiatalabbak elsősorban vállalkozó szellemű külföldi fiatalok, illetve romák, de a piac képét nem ők határozzák meg. A külföldiek aránya a piacon elég magas, erről két különböző, de egymáshoz hasonló becslés áll a rendelkezésünkre: az egyik egy munkaadótól, a másik egy magyar munkavállalótól származik. Előbbi szerint 70 százalék, utóbbi szerint legalább 80 százalék a külföldiek aránya. A külföldi állampolgárok közül legtöbben a románok, az erdélyi magyarok és a romániai cigányok képviselik magukat, ezen kívül ukránok és oroszok is kínálják munkaerejüket. Ők főleg VIII. kerületi albérletekben laknak, legtöbbször csoportosan. Nemegyszer más feketeipari ágazatokban is érdekelttekkel bérelnék közös lakásokat. Találkoztunk például olyan társasággal, melynek egy része a józsefvárosi kgst-piacon keresett megélhetést, de akadnak olyanok is, akik egy Magyarországon már tartózkodási engedéllyel rendelkező honfitársuknál húzzák meg magukat. A külföldieknek általában nem rendezett a magyarországi tartózkodásuk. Erre utal az, hogy a rendőrök megjelenésekor a munkára váróknak körülbelül a fele elhagyja a teret. A maradék munkavállalók 20–30 százalékát a magyarországi romák és a magyarok teszik ki. Ők nagyrészt budapestiek, vagy az agglomerációhoz tartozó városokból, falvakból bejárók, illetve az elmúlt időszakban a munkanélküliség elől a fővárosba menekülők, akik albérletben vagy rokonoknál, ismerősöknél laknak. A piacon jellemzően munkanélküliek vannak, de találkoztunk olyan emberrel is, aki kevés elfoglaltsággal – és vélhetően kevés pénzzel – járó hivatalos munkahelye mellett keres itt jövedelemkiegészítő lehetőséget. Változó számban fordulnak elő a piacon hajléktalanok, akiknek a Moszkva téri piachoz hasonló helyek szinte az egyetlen munkalehetőséget jelentik. Ők a tél közeledtével eltűnnek a piacról, hiszen igyekeznek meleg helyeken átvészelné a hideg időszakot. A piacon a nagyszámú képzetlen munkaerő mellett mind a magyarok, mind pedig a külföldiek között is vannak szakmunkások.

A piacon a munkavállalók bizonyos csoportjai – nagyrészt a külföldiek és a cigányok – nagyobb, 5–10 fős társaságokba szerveződve várják a munkaadókat, míg a magyarok jobbra egyesével-kettesével álldogálnak a téren. Ezekben az 5–10 fős társaságokban van egy-egy domináns személy, aki esetleg tapasztaltabb, idősebb, rámenősebb vagy a munkaadók számára ismertebb. Ő az, aki a munkaadókkal tárgyal, és egy-egy munkára ő választja ki a társaságból a megfelelő számú embert.

A megfigyelő számára szembeötlő a munkavállalók közti hierarchia, amely azok munkaerő-piaci értékén alapul. Így tehát a piaci hierarchiában a legmagasabb fokon a 30 év körüli, aránylag jobban szituált, magyar nemzetiségű és állampolgárságú, piaci tapasztalatokkal rendelkező szakmunkás áll. A másik véglet az alkoholiista, akit szinte soha nem visznek el dolgozni. A magyar állampolgárok helyzete jobb, mint a külföldieké, a nem romák magasabban vannak a hierarchiában, mint a romák, az erősek helyzete kedvezőbb a gyengébbekéhez képest és még sorolhatnánk. Viszont ez a hierarchia nem teljesen fedi a munkavállalók versenyképességi rangsorát, hiszen a munkások szerződtetésénél az ár döntő szempont, és ebben a közepes munkaerő-piaci

értékűek kedvezőbb feltételeket kínálnak. A munkaadók általában nem is igénylik a szakképzettséget, ide inkább segéd munkásokért jönnek. Így a legversenyképesebb munkavállalói csoportok azok az olcsó szakképzetlen külföldiek és cigányok, akik bírják a magyar nyelvet és munkaképesnek mutatkoznak.

A megfigyelt munkaadók főleg Budapestről és az agglomerációból érkeznek, de vannak vidékiek is, akik az alacsonyabb vidéki árakon csak külföldieket tudnak felfogadni. Nem kizárható viszont, hogy a mezőgazdasági idényben sokkal több munkaadó jön vidéki mezőgazdasági területekről. A magánszemélyek és a kisvállalkozók, amellett, hogy segéd munkások iránt is érdeklődnek, inkább keresnek szak munkásokat, míg a nagyobb cégek főleg segéd munkásokért jönnek a piacra, akiket jellemzően csoportosan alkalmaznak. Így különbözik az ajánlattétel menete is. A több segéd munkást igénylők inkább használják a »nyilvános ajánlattétel« módszerét, míg azok, akik szak munkást foglalkoztatnának, inkább ismerős, általuk már alkalmazott munkavállalókat keresnek meg, vagy egyenként mennek oda az emberekhez. A megkérdezett munkaadók mindegyike inkább többször is kijön a piacra, hogy már kipróbált embereket szerződtessenek. A munkaadóknak egyébként nem egyszerű a dolguk, ha munkást akarnak szerezni. Néha órákat is járkálnak a piacon megfelelő embert keresve, és végül dolguk végezetlenül távoznak.

Hallottunk arról, hogy ügynöki rendszer van kialakulóban a feketemunka-piacon, cégek alkalmaznak embereket, akiknek részben vagy egészben az a feladatuk, hogy felhajtsák és szerződtessék a feketemunka-vállalókat. Emellett olyan cégek is működnek, amelyeknek a feketemunkás-közvetítés az egyik fontos tevékenységi területük, és diákokat bízhatnak meg a munkások szerződtetésével – valószínűleg őket is feketén.

A megfigyelt szerződtetések három típusra oszthatók. Ezek közül a munkavállalók nehéz fizikai tevékenységre való szerződtetése a legjellemzőbb, amely kizárólag építkezésekkel kapcsolatos munkákat foglalt magában, így például árokásást, tetőbontást, kőműves melletti segéd munkát, vakolatbontást stb. A másik két, közel egyenlő súlyú csoport a szak munka és a könnyű fizikai munka. Szak munkásokat a következő szakmákban láttunk szerződtetni: asztalos, ács, kőműves, szobafestő, burkoló, tetőfedő; könnyű fizikai munkán pedig például padlástakarítást, törmelék-hordást, mindenféle más takarítást, bútorszállításban való segédkezelést és hasonlókat értünk. Ezek a munkatípusok a foglalkoztatás időtartama szempontjából is különböznek. Míg az első két típus gyakran kínál többnapos, esetleg többhetes elfoglaltsággal járó munkákat, addig az utolsó inkább egynapos szerződtetést jelent. Mint fentebb írtuk, a munkavállalók igyekeznek a hosszabb távú munkákra szerződni, és míg nyáron a nagyobb építkezések és a mezőgazdaság egy-másfél hónapos munkákat is rendszeresen kínálnak, a késő őszi időszakban egy egy-két hetes munka is jónak számít.

A megfigyelt szerződtetett munkások napi bére 800 és 2300 forint között mozgott. A bérek mindig alkuk eredményei. A legjobban fizetett munkák a szak munkák, de volt olyan nehéz segéd munka, amelynek bére elérte, sőt meg is haladta a szak munkások bérét, például a már említett árokásásra 8 embert vittek el négy napra fejenként napi 2000 forintért. A legkevesebb bért az általunk könnyű fizikai munkának minősített tevékenységekért fizetik. A béreket befolyásolják az alacsony fizetésért munkát vállaló külföldiek és a tapasztalatlanok, akik ezáltal komoly ellenérzé-

seket váltanak ki a magyar munkavállalókban. A béreket befolyásoló tényező a munka időtartama is, ugyanolyan munka esetén egy napra többet kérnek a munkavállalók, mint hosszabb időszakra. A munkafeltételek rendkívül egyszerűek: napi 10 óra munka fizetett ebédszünettel vagy néha anélkül, néha ebéddel, de leginkább anélkül. Vidékre utazóknak szállást biztosítanak.” (Hideg–Grajczar 1994)

Az idézett megfigyelés kiegészítéseként lássuk, milyen motivációk jellemzik a Moszkva tér külföldi munkavállalóit.

„Emberek százai állnak kis motyójukkal a kereskedőre várva. Munkavállalók. Munkaadókat fürkésznek a téren. Megjelenik az első. Kertészhez keres alkalmi munkást. Hatvanforintos órabérrel, Szolnok megyébe. A kis furgon a Fény utcánál várja az árut. A munkást. Velük megyek a furgonig. Hat összetörtnek látszó ember vállalja a napi háromezer nejlonzsák földdel való megtömését. Egy tál ételért és a hatvan forintért, óránként. Gazdájukat kérdezem, félrehúzódva, hogy a munkások ne hallják. Készségesen válaszol: – Jó munkások ezek. Eleinte nyolcvan forintot kaptak, de hatvanért is dolgoznak. Ezek itt mind románok. Illetve, tudja, magyar-románok. Nekik elég ez a pénz. Otthon nem keresik meg a felét sem naponta. Nem pofáznak vissza, becsületek, megelégszenek a legkevesebb pénzzel is, mert rá vannak szorulva. Valamelyik nap kirúgtam az első nap után egy öreg székelyt, mert nem csinálta meg a mennyiséget. És képzelje, nem átkozódott, hanem azt mondta, hogy »az isten áldja meg a jó meleg levesért«. Hát ilyenek ezek. Otthon megkeresik az ötezer lejt. Az feketén 2500 forint. Tőlem megkapják négy nap alatt, én meg nem adózok utánuk. Nagy buli ez. A rendőr se szól.” (Stoffán 1991)

Más forrásokból tudjuk, hogy a külföldi feketemunkások zömét kitevő erdélyi magyar közösségben az időszakos munkavállalás emberöltők óta szerves és aprólékosan szabályozott eleme az ott élők megélhetési stratégiájának (Bíró 1994; Oláh 1994).

A következő szemelvény azt a feltételezést támasztja alá, hogy a Moszkva tér a legelesettebb (a legkevesbé keresett, a legkevesebb információval és informális kapcsolattal bíró) munkásrétegek munkaerőpiaca.

„A három román fiatalember a világot látott honfitársak útbaigazítását követve egyenesen Budapestre, a Moszkva téri emberpiacra ment. Ott egy vidéki fogadós nézte ki magának őket. Békéscsaba közelében épülő lovardájába lóápolókat, ház körüli mindenéseket keresett. Az ingyenes koszton és kvártélyon felül még jó pénzt is, s ami nem mellékes, hosszan tartó foglalkoztatást ígért. Tenyerébe csaptak azzal a negyedik román »turistával« együtt, aki itt csatlakozott hozzájuk. Bizakodva utaztak új munkahelyükre... Éhen nem haltak, de egy fillért sem kaptak, pedig már hónapok teltek el. Amikor ezt végül is hosszú türelmi idő után szóvá tették, a fogadós ütlegekkel fizetett. Megszöktek, de a gazda utolérte őket, korbáccsal hajtotta vissza mind a négyüket, és az útlevelüket is elvette. Ettől kezdve pokollá vált az életük, hajnaltól késő estig végeztek a legpiszkosabb munkákat, és a vasárnapi pihenőnapokon gladiátorjátékkal kellett szórakoztatni rabtartójukat...” (Stoffán 1991)

A következő példa a Moszkva téri emberpiac 1996. évi helyzetét illusztrálja. Ezek szerint a külföldiek jelenléte nem csökkent, a kereslet nem nőtt, s ennek meg-

felelően az elérhető bérek növekedése az inflációs rátát sem érte el.⁴ A hatósági (túlzásba nem vitt) ellenőrzés és a piaci kínálatot ellenőrző-szervező ügynökök jelenléte sem változott az általunk vizsgált időszak eltelte óta.

„... már fél hét, ehhez képest igen gyengén megy az üzlet. Vagy kétszáz ember nyüzsg a téren, de még egyetlen embert sem fogadtak fel közülük... a Romániából érkezetteket szídják a gyenge kereslet miatt... tavaly ilyenkor még elég gyakran megkergették őket a rendőrök, de az idén már alig foglalkoznak velük, így aztán annyian lettek, mint a nyű. A Moszkva téren vállalkozóknak nevezett kerítők inkább a feketén munkát vállaló románokat keresik, mert ők jóval kevesebbel – 1000–1200 forinttal is – beérik, miközben egy magyar ritkán vállal segédmunkát napi 1500 alatt...”

A hazai magyarok inkább a metróbejárat körüli részen, az erdélyi magyarok falkája szemben a bódék környékén ácsorog. A románok állandóan mozognak, változtatják a helyüket. A hazaiak néha átkiabálnak az erdélyi magyaroknak.

– Menjetek csak el, menjetek akár ötven forintért is! – dühöng egy kora reggel részeg hazai magyar. – De az biztos, hogy kiszedem a beleteket, és itt húzom körbe a Moszkva téren.

A kovásznai, hargitai atyafiak nem válaszolnak, körben állnak, hátukat az ellenséges szó felé fordítják. Várákosznak. Sok asszony is van velük.

– Megéri, hogy átjöjjenek ennyi pénzért? – kérdezem a kovásznai férfit. Számolni kezd.

– A vonat ötezer lej, a szállás naponta kétszáz forint...

– Meg enni is kell valamit, és egy-két fröccs is lecsúszik ebben a melegben... – vetem közbe.

Elmosolyodik.

– Fröccs? Az nem. Az nagyon drága. Ami pénz marad, abból viszek haza egy kis cukrot meg olajat. Otthon az egy hónapi fejadag huszonöt deka kristálycukor, meg két és fél deci olaj. De már év közepe van, és az idén csak kétszer kaptunk.

Az egy hónapos tartózkodási engedély lejártá előtt néhány nappal hazatérnek, hogy szinte azon nyomban újabb engedélyért folyamodjanak.

Vannak figyelőemberek. Egy kicsit feljebb, a Várfok utca környékén lesik, mi történik a téren. Jól tudják, mennyi ma a munkáskéz ára, és nem szeretik, ha ezeket az árakat a tudtuk nélkül megváltoztatják.” (Bárkay 1996)

⁴ Már két másik, 1995. évi forrás is a Moszkva téri emberpiac romló feltételeiről tudósított (Egy Moszkva téri szombat 1995; Tódor 1995). A 12 órás munkanapért kapható bér például egy gyakorlott kőműves számára 1500 forintról 1000–1200 forintra csökkent 1995 elején.

Egy vizsgálatosorozat (1995., 1997. és 1998. évi) becslései szerint 1995 és 1998 között a kőműves feketemunka-bérek növekedése meghaladta az infláció mértékét (a minimális bér 152%-kal, a maximális bér 161%-kal nőtt), de az építőipari segédmunkás, illetve mezőgazdasági napszámos feketemunka-bérek növekedése e négy év alatt csupán 134–140 százalékkal közötti volt (Sik 1998). Mindhárom foglalkozás esetében a maximális bérek növekedési üteme meghaladta a minimális bérek növekedési ütemét, ami a feketemunka-bérek növekvő egyenlőtlenségének jele. Ez valószínűleg az emberpiaci bérek stagnálása melletti érv, hiszen minden jel szerint a feketemunka piacán ez a szféra tartalmazza a legrosszabb alkupozíció munkaerőt.

S végül egy példa 1998-ból:

„Reggel hatkor, ahogy a forgalom megindul, rongyos, mosatlan – általában romániai – férfiak kezdenek gyülekezni Budapest egyik legforgalmasabb pontján. Villamosok zajában, miközben a bejárók tömegei a közeli metrómegálló felé rohannak, kérdegetik reménykedve a járókelőket: Kell munkás? Ha szerencsések, kerül nekik néhány órányi munka a közeli Rózsadomb gazdagjainak építkezéseim vagy kertjeiben.

Új nap kezdődik a Moszkva téren, Budapest illegális munkaerőpiacán, melyhez hasonló majdnem minden nagy német városban megtalálható. Magyarország nekilendülő gazdasága mágnesként vonzza az illegális munkásokat a keletebbre fekvő, elszegényedő országokból. Sokuk számára a Moszkva tér az első megálló.

Lehet, hogy az emberpiac elnevezés drámaian hangzik, mégis jól jellemzi azt a piacot, amely szinte teljesen ellenőrizetlen, s ahol bármi megtörténhet, s ahol csak kevesen használják családi nevüket. János, egy negyvenéves magyar kőműves az erdélyi Segesvárról, amióta itt él, több mint egy hónapja, csak egy munkát szerzett, egy garázs bontott le. A magánvállalkozó 13 500 forintot ígért neki háromnapos munkáért, de végül csak 1000 forintot kapott.

Délután négy órára a Moszkva téren alig két tucat ember álldogál csupán, elveszve a délutáni csúcsforgalom embertömegében. Egyikük János, a kőműves, akinek meg kell keresnie a lakbérre valót. Egy építkező vállalkozó elutasította, mert nála fiatalabbakat talált. Nem kapott munkát attól a két kínaitól sem, akik szobafestőt kerestek. Ennek ellenére úgy gondolja, nem megy el estig. »Hová is mehetnék?« – kérdi egy sokatmondó vállrándítás kíséretében. »Maradok, amíg csak munkát nem kapok.«” (Reed 1998)

Ellenőrizendő állítások

Bodnár (1998) a Moszkva téri emberpiac sajátosságait részben a tér történetének, forgalmi-építészeti arculatának vonásaiból, részben a magyar második gazdaság posztiszocialista fejlődéséből eredezteti. Leírása az 1995–1997 közötti időszakban végzett megfigyeléseken alapul, és az emberpiac minden elemére kiterjedő figyelme révén alkalmas arra, hogy megállapításait – az elsőként bemutatott *Hideg-Grajczar-féle* (1994) megfigyeléssel, valamint a többi idézettel együtt – a tanulmány ellenőrizendő állításaiként fogalmazzam újra. Eszerint:

1. a tér hajnali öt órakor „nyit”, reggel hét óra körül van a legtöbb munkavállaló az emberpiacon, és dél felé a tér gyakorlatilag megszűnik emberpiacként működni;
2. évszakok szerint a tavasz és a nyár az emberpiac legforgalmasabb időszaka;
3. a munkaadók zöme vagy a budai hegyeken épülő villák építési vállalkozói, vagy a Moszkva téri emberpiac hatása messze túlnyúlik Budapest határain;
4. a munka általában a legegyszerűbb segédmunka;
5. a munkavállalók zöme külföldi magyar;
- 5.a akiket a vállalkozók kedvelnek, mert nagyon hajtanak;
- 5.b akikkel szemben a magyar munkavállalók ellenségesek, mert csökkentik a munkabérek;
- 5.c akiket ezért etnikai háttérüktől függetlenül „lecigányoznak”, noha a román és cigány etnikum aránya kisebb a hazai és a határon túli magyarokénál;

5.d más tekintetben a munkavállalók jellemzően férfiak, sok közöttük a hajléktalan és a szegény;

6. a munkabérek alacsonyok, és alig növekednek.

Hozzátehetjük még ehhez, hogy a számtalan újságcikk és elektronikus médiabeli interjú, valamint a hatóságok állandó figyelme – de toleráns magatartása – alapján feltételeztük, hogy

7. az emberpiac „nagy”, ami elsősorban nem térbeli kiterjedést, hanem állandóságot (mindennap, egész évben, egész nap) és sok ügyletet (s ami ennek függvénye, sok munkavállalót, körülbelül 50–100 „állandó” jelen lévő) fed.

A Moszkva téri kutatás módszertana

A kutatás módszere a nem részt vevő megfigyelés volt. Egész évben ugyanaz a két szociológushallgató (Hideg Gergely és Grajczar István) végezte az emberpiac megfigyelését, miután előzőleg maguk is részt vettek a megfigyelés előkészítésében és módszerének kidolgozásában.

A megfigyelések időpontjai (84 alkalom) 1995 áprilisa és 1996 márciusa között úgy voltak elosztva, hogy a reprezentatívak legyenek a megfigyelés napjára, az évszakra és a napszakra nézve (lásd *Függelék*). Ez utóbbit három csoportba soroltuk: hajnal (6 óra körül), reggel (8 óra körül) és délelőtt (10 óra körül).

Egy-egy megfigyelés két órán keresztül tartott. A megfigyelés kezdeti és végső szakaszában (ezek legfeljebb 5–10 percet vettek igénybe) a Moszkva téren található munkavállalók számát, az elhangzott és az ebből megfigyelt ajánlatok számát, a felfogadott emberek számát, illetve a megfigyelés körülményeit (időjárás, rendőrségi jelenlét) kellett óránként rögzíteni.

A közbülső időszakban (több mint másfél óra alatt) még két feladata volt a megfigyelőnek:

- 20–20 munkavállalót kellett véletlenszerűen kiválasztani, és megfigyelhető jellemzőiket (nem, kor, nemzetiség, ruházat, csoportnagyság stb.) rögzíteni; illetve

- minél több tranzakciót kellett figyelemmel kísérni. Ez a következőket foglalta magában: a munkaadó jellemzői (nem, kor, ruházat, van-e mobiltelefonja, profi toborzó-e), az ajánlott munka jellemzői (képzettségi igény, időtartam, helye, bére, nem pénzbeli juttatások), az alkufolyamat jellemzői (hányan hallgatták az ajánlatot, volt-e alku, a kért és a végül elfogadott bér, a felfogadottak száma és nemzetisége).

A Moszkva téri emberpiac mint piachely és mint a munkaerőpiac sajátos formája

Egy piachelynek lényege szerint nyilvánosnak kell lennie. Egy munkaerő értékesítésére szolgáló piachelyről azt is fel kell tételezni, hogy itt alkalmi munka „szabadpiaci” értékesítésére kerül sor. Ez más megfogalmazásban a rövid távú és informális szerződések dominanciáját jelenti, amelyekbe a piachely saját ellenőrző intézményein kívül más hatóság nem (legalábbis nem nagyon) szól bele. Mennyiben igazak ezek a tételek a Moszkva tér emberpiaca esetében?

A Moszkva tér – Észak-Buda egyik forgalmi központja lévén, ahol más kereskedelemi tevékenységek is zajlanak (Bodnár 1998) – nyilvános hely. Egy emberpiac nyilvánossága azonban nem csupán a piachely környezetének nyilvánosságát feltételezi, hanem azt is, hogy a munkaerő-piaci tranzakciók nyilvánosak. Ennek legbiztosabb jele az, ha az ajánlatokat nem lehet szűk körre korlátozni. Ebben az értelemben is nyilvános hely a Moszkva téri emberpiac, amennyiben az ajánlatok 92 százalékát nyilvános formában tették meg. Ez azt jelentette, hogy a munkaadó nem egy eleve kiválasztott személyhez vagy csoporthoz, hanem általában a jelenlévőkhöz szólt. Egy ajánlatot átlagosan 13,3 fő hallgatott meg.

A Moszkva téri emberpiac működése fényes bizonyítéka annak, hogy a rendőri vagy egyéb hatósági jelenlét nem jár együtt a szabadpiaci jelleg vagy az informalitás hiányával.⁵ A megfigyelt piacnapok első órájának 45 százalékában, második órájának 52 százalékában volt rendőr a Moszkva téren. Erőteljes rendőri jelenlét (sok rendőr vagy/és aktív ellenőrzés) az esetek 17, illetve 26 százalékában volt csupán.⁶

A Moszkva téren keresett munkák alkalmi jellegét igazolja, hogy az alkuban idáig eljutó ajánlatok ($N = 158$) 34 százaléka egy napi munkára szólt. Mivel az ajánlatok 13 százalékát egy napnál rövidebb időre tették, tehát a biztosan alkalminak tekinthető munkaalkalom az összes ajánlat közel felét, a valószínűleg alkalmi (legfeljebb négy napos munka) több mint háromnegyedét tette ki. A ritkán előforduló hosszabb időre szóló ajánlatok⁷ miatt az átlag a módusznál sokkal magasabb (egy nap, illetve öt nap).

Bár a munkák informális jellegét nem tudom igazolni, semmi okom feltételezni, hogy az emberpiac szereplői készek és képesek lennének a munkaszerződések formalizálásának költségeit megfizetni. Az informális jelleg nem csupán az valószínűsíti, hogy a munkavállalók a munkaerőpiac legelesettebbjei közül valók, és hogy a munka zöme alacsony bérű, betanítást nem igénylő, rövid távú segédmunka, hanem az is, hogy a munkaadók is eleve azért jönnek a térre, hogy a formális munkaerőpiac intézményeit elkerüljék. Így nagy állami cégek megbízottjai is ide jönnek, ha egy szerű segédmunkát olcsón végző munkásokra van szükségük (Tódor 1995).

A kereslet kétharmada segédmunka, közel negyede szakmunka.⁸ Ősszel és télen nagyobb a szakmunka aránya, ami nyilván azzal függ össze, hogy a tavasszal meg-

⁵ A jelenség nem valamiféle magyar sajátosság. Erre utal, hogy Kaliforniában az alkalmi munkások az építőipari és mezőgazdasági szerszámokat árusító és kölcsönző boltok környékén tanyáznak. Mivel itt zavarják a boltosokat és a környéken lakókat, a városi hatóságok parkolókat és más üres helyeket jelöltek ki az ellenőrizetlen emberpiacok felváltására. Megszervezték azt is, hogy ennek híre menjen a városban, és hogy ezeken a helyeken rend legyen. Ennek részeként – meg nem értve vagy figyelmen kívül hagyva a piachely mechanizmusának működését – érkezési sorrendet jelző számokat bocsátottak ki, és a munkaadókat arra ösztönözték, hogy ebben a sorrendben válasszanak maguknak munkavállalót. Ugyanakkor kísérletet sem tettek arra, hogy a szerződéseket adóztassák, a munkatügyi szabályokat betartassák.

⁶ A rendőri jelenlét ritkábban volt erőteljes télen és hajnalban, amikor a rendőrök és a „normális” (tudniillik nem építkező) állampolgárok jobbára alszanak. A tér nagyobb forgalma lehet az oka annak, hogy a hét végén is erősebb a rendőri jelenlét.

⁷ A leghosszabb ajánlat két hónapra szólt, az ajánlatok 10 százaléka vonatkozott két hétnél hosszabb időre.

⁸ A többi ajánlatról a megfigyelők nem tudták megállapítani, hogy mely csoportba sorolhatók.

kezdett építkezések szakmunkáira ilyentájt kerül sor, illetve, hogy a szakmunkák egy része télen is végezhető.

Az ajánlatok kétharmada (63%) budapesti, egyharmada agglomerációbeli volt. Következésképpen az a hiedelem, hogy a Moszkva téri emberpiac egyfajta országos központja az alkalmi munkaerő elosztásának, nem igazolható. A Moszkva tér időállóságát a budapesti és környékbeli informális munka keresletének stabilitása magyarázza. Mint másutt bemutattam (Sik 1996b), az emberpiacok elhelyezkedése a gazdasági térben arra utal, hogy az emberpiacok kevésbé koncentrálnak egy adott régióban vagy településtípusban. Ez azzal magyarázható, hogy az emberpiac működésének elengedhetetlen feltétele a kereslet és a kínálat helyének földrajzi egybeesése. Így tud gyorsan és olcsón (munkaadó és munkavállaló számára egyaránt minimális keresési költséggel) munkaerőt kínálni. A kínálat leginkább helybeli, mert nagyobb területi mozgásra a munkavállalóknak sem pénze, sem információja nincs. Az emberpiacok ideáltipikusan egymással versenyben nem álló, elszigetelt helyi munkaerőpiacok.

A kereslet jellemzői

A kereslet nagyságának mérésére az összes ajánlat száma a legkézenfekvőbb mutató. Az ajánlatok száma a 84 megfigyelés esetében átlagosan 3,6 (a medián 2, a módusz 0) volt. Az összes megfigyelt piacnap 38 százalékában nem volt egy ajánlat⁹ sem; amikor elhangzott ajánlat, akkor többnyire alkura is sor került.

A nyers és az effektív ajánlatok év-, napszak- és naponkénti eloszlását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A nyers és az effektív ajánlatok, valamint a nyers kínálat év- és napszakonként, illetve naponként

Megnevezés	A nyers ajánlatok száma	Az effektív ajánlatok száma	A nyers kínálat*
Összes megfigyelés	3,6	2,9	115
Tavaszi	3,7	3,2	146
Nyár	5,6	4,5	122
Ősz	3,7	2,7	122
Tél	1,2	1,2	72
Hajnal	6,9	5,8	157
Reggel	3,4	2,5	157
Délelőtt	0,7	0,5	35
Hétköznap	3,9	3,2	116
Hétvége	3,1	2,5	113

* A teljes (kétórás) megfigyelési idő alatt a Moszkva téren látott munkavállalók becsült száma.

⁹ A 84 (egyenként kétórás) megfigyelés 52 százalékában legfeljebb két ajánlat tétetett, a két óra alatt megfigyelt ajánlatok maximális száma 16 volt. Az összes ajánlat (nyers ajánlat) egy része úgynevezett *ineffektív* ajánlat: a nyilvánosan elhangzó ajánlatra nincs egy jelentkező sem. Az ilyen ineffektív ajánlatok átlagos száma 0,7 volt. Az ineffektív ajánlatoktól megtisztított ajánlatokat a továbbiakban *effektív* ajánlatoknak nevezem.

A részletesen megfigyelt 206 ajánlattevés (a 84 megfigyelés átlaga 2,5) időbeli eloszlása ugyanolyan volt, mint az ajánlatoké. A kereslet időbeli megoszlását az ajánlatok időszakonkénti arányaival kifejezve, azt látjuk, hogy a megfigyelt ajánlatok 61 százalékát hajnalban, 32 és 7 százalékát reggel és délelőtt tették. Évszakok szerint nézve az ajánlatok több mint harmadát a nyári, tizedét a téli évszakban tették, a fennmaradó rész közel egyenlő arányban oszlott meg az őszi és a tavaszi időszak között.

A három időbeli metszet együttes hatását vizsgálva azt találtuk, hogy a kereslet nagyságára legerősebben a napszak hat, a hét napjainak hatása elenyésző. A kereslet nagyságát befolyásoló tényezők hatásának részletesebb vizsgálata (2. táblázat) azt mutatta, hogy a hajnali és a kora reggeli napszakokban (amikor egy teljes munkanap végigdolgozása a célja a munkaadónak és a munkavállalónak egyaránt), illetve a nyári időszakban (az építkezések és a mezőgazdasági munka fő szezonja) a legnagyobb a kereslet.

2. táblázat

*A nyers és az effektív ajánlatok előfordulását befolyásoló tényezők a kínálat kontrollja nélkül és a kínálat kontrolljával (többváltozós lineáris regresszió)**

Megnevezés	A kínálat kontrollja nélkül		A kínálat kontrolljával	
	nyers ajánlatok ($R^2 = 0,52$)	effektív ajánlatok ($R^2 = 0,48$)	nyers ajánlatok ($R^2 = 0,54$)	effektív ajánlatok ($R^2 = 0,52$)
Hajnal	6,16 (0,70) ^{xxx}	5,3 (0,71) ^{xxx}	4,8 (0,54) ^{xxx}	4,0 (0,54) ^{xxx}
Nyár	3,37 (0,36) ^{xxx}	2,6 (0,33) ^{xx}	2,7 (0,24) ^x	2,1 (0,26) ^{xxx}
Reggel	2,29 (0,26) ^{xx}	1,9 (0,25) ^{xxx}		
SOKRENDŐR	-1,64 (-0,19) ^x	–		
JÓIDŐ	1,61 (0,19) ^x	–	2,0 (0,24) ^x	1,2 (0,18) ^x
Nyers kínálat	X	X	0,01 (0,24) ^x	0,01 (0,24) ^x

* A cellákban szereplő első szám a *B* érték, a második szám (zárójelben) a *béta* érték.

^{xxx} A *T* érték 0,0001 vagy annál kisebb szinten szignifikáns.

^{xx} A *T* érték 0,001 és 0,0002 közötti szinten szignifikáns.

^x A *T* érték 0,05 és 0,002 közötti szinten szignifikáns.

SOKRENDŐR: dummy, ahol 1 = legalább a megfigyelt két óra egyikében erős volt a rendőri jelenlét.

JÓIDŐ: dummy, ahol 1 = legalább a megfigyelt két óra egyikében derűs volt az ég.

Nyers kínálat = a megfigyelt két óra alatt az emberpiacon látott munkavállalók száma.

X Az adott változót a regressziós modell nem tartalmazza.

A 2. táblázatban látható regressziós modellben az emberpiac működését befolyásoló két kontextuális dimenziót is figyelembe vettük. Feltételeztük ugyanis, hogy a kedvező időjárás növeli (többen építkeznek, gyorsabban akarnak haladni), az erős rendőri jelenlét csökkenti (kisebb a kínálat, rejtettebb az ajánlattevés, a lebukás esélye növeli a tranzakciós költségeket),¹⁰ a munkaerő-piaci keresletet.

A táblázat adataiból kiolvasható, hogy a két változó előjele megfelel feltételezéseinknek, s hatásuk is szignifikáns. Ha csak az effektív ajánlatok számát vizsgáljuk,

¹⁰ Például a rejtőzködés növeli a tranzakció időigényét, a kisebb körben elhangzó (suttogott, a maradni merőkre korlátozódó) ajánlat kevésbé hatékony.

akkor e változók hatása elenyészik, ami arra utal, hogy az effektív ajánlat kevésbé függ a tranzakció e két kontextuális hatásától. Másként, ha kell a munkaerő, akkor mindegy, hogy milyen az idő, és van-e rendőr a közelben, az ajánlat megtéti.

Ha a regressziós modell a kínálat mértékét is tartalmazza, akkor eltűnik a rendőri jelenlét korlátozó hatása (2. táblázat). Egyébként csak annyi változást jelent a kínálat dimenziójának bevonása, hogy enyhén nő a modell ereje, és a reggeli időszak elveszti az előző modellben tapasztalt keresletnövelő hatását.

A kínálat jellemzői

A kínálat nagysága

A kínálat nagysága az emberpiacon megfigyelhető összes ember száma alapján csak becsülhető, hiszen a téren tartózkodó emberek egy része csak várakozik, az idejét mulatja vagy ügyeket intéz, tehát az emberpiaci kínálatnak nem része. A továbbiakban ezt a kínálatot *nyers* kínálatnak nevezzük. A megfigyelt piacnapokon óránként átlagosan 58 munkavállaló fordult elő a Moszkva téren. Az átlagnál a módusz jóval (10 fő), a medián némileg (38 fő) alacsonyabb, ami arra utal, hogy a nyers kínálat sok esetben igen kicsi, ugyanakkor ritkán nagyon nagy lehetett.¹¹

Mint a 3. táblázat mutatja, a nyers kínálat mértékét is a napszak és az évszak határozza meg legerősebben.

3. táblázat

*A nyers és az effektív kínálat mértékét befolyásoló tényezők (többváltozós lineáris regresszió)**

Megnevezés	Nyers kínálat		Effektív kínálat
	csak az időszakok hatása ($R^2 = 0,47$)	az időszak és kereslet együttes hatása ($R^2 = 0,50$)	
Hajnal	120 (0,65) ^{xxx}	85 (0,47) ^{xxx}	7,7 (0,37) ^x
Reggel	120 (0,65) ^{xxx}	106 (0,58) ^{xxx}	
Tavaszi	66 (0,32) ^x	57 (0,28) ^x	5,4 (0,24) ^x
Nyár	51 (0,26) ^x		
Kereslet	X	7 (0,26) ^x	X
Román			3,7 (0,18) ^x
Hétfő			3,6 (0,18) ^x

* A cellákban szereplő első szám a *B* érték, a második szám (zárójelben) a *béta* érték.

^{xxx} A *T* érték 0,0001 vagy annál kisebb szinten szignifikáns.

^{xx} A *T* érték 0,001 és 0,0002 közötti szinten szignifikáns.

^x A *T* érték 0,05 és 0,002 közötti szinten szignifikáns.

X Az adott változót a regressziós modell nem tartalmazza.

Kereslet = a megfigyelt ajánlatok száma.

¹¹ A két szélső érték egy téli hétfő délelőtt volt, amikor a megfigyelés második órájában egy lélek sem fordult elő az emberpiacon, ezzel szemben egy őszi hétköznapi reggel 487 főre becsülték a megfigyelők a Moszkva tér nyers kínálatát.

A hajnal és a reggel, illetve (kisebb mértékben) a tavasz és a nyár növeli leginkább a nyers kínálat mértékét. Az ajánlatok számának bevonása alig változtat a modell magyarázó erején, és nem befolyásolja jelentősen a független változó erejét sem.

Az ajánlatot hallgatók száma¹² – az előző megközelítés nyers becslésével ellentétben – a kínálat nagyságának pontos mérőeszközének tekinthető. Ez a (továbbiakban *effektív kínálatnak* nevezett) mérőszám a kínálat nagyságát pontosabban mutatja, hiszen a munkavállalók azon körének nagyságát méri, amiből – ha az alkudozás sikeres – az adott munkára jelentkezők kikerül(het)nek. Az effektív kínálat átlaga 13,3 fő volt.¹³

Az effektív kínálat nagysága erősen nő a három kedvező időszakban (hajnalban, tavasszal és a hétvégén), illetve a román nemzetiségűek jelenléte miatt a nyers és az effektív kínálat regresszióinak összevetése (3. táblázat) azt mutatja, hogy míg a hajnal és a tavasz hatása azonos, addig a reggeli és a nyári időszak csak a nyers kínálat mértékét növeli, az effektív kínálatét nem. Ez arra utal, hogy a nyers becslés ezekben az időszakokban több hibát tartalmazott (nagyobb lehetett a kirándulni igyekvők, a várakozók jelenléte miatti torzítás hatása).

A kínálat összetétele

A 84 alkalommal megfigyelt összes alkalmi munkás ($N = 1290$) zöme férfi (95 százalék)¹⁴ és kora középkorú (32–32 százalékuk a húszas, illetve a harmincas éveikben jár).

A kínálat nemzetiséget és állampolgárságot tekintve kétpólusú. Az alkalmi munkások 36–36 százaléka „hazai” magyar és romániai román, 10 százaléka romániai magyar, 11 százaléka „hazai” cigány, és 5 százalékuk külföldi cigány (a hiányzó hányad nemzetisége-állampolgársága nem volt azonosítható). Ez az összetétel nem támasztja alá azokat a hiedelmeket, hogy a „Moszkva teret megszállták a románok (vagy/és a cigányok)”, ugyanakkor tény, hogy a munkakeresők több mint fele külföldi.

A munkavállalók többsége (58%) „normális” utcai ruhában álldogál az emberpiacon. A megfigyelők megítélése szerint körülbelül negyedük ruházata tekinthető szegényesnek, 8 százalékuk munkaruhában, illetve 7 százalékuk melegítőben volt.

A megfigyelők számára a munkakeresés legmegbízhatóbb „külső” jele nem is a ruházat, hanem a téren álldogálók keze ügyében lévő szatyor, zsák, kisbörönd, benne munkaeszközeik, munkaruhájuk, olykor minden evilági vagyonuk. A megfigyelték 76 százalékának volt valamilyen motyója, s csupán 22 százalékuk várakozott motyó

¹² Tehát nem a téren található összes potenciális munkavállaló (kinézetű ember), hanem azok száma, akik a megfigyelt ajánlatokat hallgatták.

¹³ Ennél magasabb volt az effektív kínálat mértéke tavasszal (17 fő), pénteken és szombaton (16 fő), a legkevesebben délelőtt (8,5 fő) és hétfőn (9,6 fő) hallgatták az ajánlatokat. A felhajtókon keresztül közvetített és a budapesti munkaaajánlatokat az átlagnál többen (15 fő) hallgatták meg.

¹⁴ A munkavállalók között augusztusban és szeptemberben a legmagasabb (körülbelül 10%) a nők aránya, ugyanakkor a téli hónapokban még elvétve is alig fordul elő nő az emberpiacon.

nélkül (a többi esetben vagy munkaeszköz volt a munkavállalónál, vagy nem lehetett eldönteni, hogy mi van nála).

Az emberpiac kínálata egyénekre vagy kiscsoportokra tagolódik. A munkavállalók 21 százaléka magányosan, 27 százaléka párosával, 38 százaléka hármas, illetve négyes csoportra tagolva keresi a munkát. A munkavállalók csoportjai nyáron és ősszel nagyobbak, a magányos és páros munkakeresők aránya télen a legmagasabb (29 és 30%). A magányos vagy páros munkakeresés nagyobb arányban fordul elő a délelőtti és a pénteki, illetve a vasárnapi munkakeresők között, ami a korábban bemutatott néprajzi leírásból ismerős „köpködőbeli” tengés-lengés „modern” megfelelője.

A kínálat összetétele némileg eltér a segédmunkát és a szakmunkát kínálók körében (4. táblázat).

4. táblázat

Az emberpiac keresleti és kínálati viszonyai a szak- és segédmunka esetében

Megnevezés	Szakmunka	Segédmunka
<i>N</i>	45	135
A hallgatók száma (átlag)	11	13
Volt érdeklődő (százalék)	68	88
Volt alku (százalék)	59	51
A szerződötetett munkások száma (átlag)	1,7	2,6
A munkanapok száma (átlag)	5,2	5,2
Az ajánlott bér (forint)	1935	1329
A kért bér (forint)	2362	1711
Az elfogadott bér (forint)	1985	1452
<i>BÉRHARC</i> (átlag)	1,31	1,29
<i>BÉRSIKER</i> (átlag)	1,09	1,08
Budapesti munka (százalék)	72	56
Felhajtó volt (százalék)	11	24
Cigány (százalék)	6	16
Külföldi magyar (százalék)	45	27
Román (százalék)	17	31

A legjelentősebb eltérés a származás szerint figyelhető meg. Míg a segédmunkások között nagyobb a cigányok és a románok aránya, addig a szakmunkások kis csoportján belül a külföldi magyarok nagy aránya jellemző.

Az emberpiac működése

A piac nagysága

A piac nagyságát a sikeres alkudozás eredményeképpen megkötött megállapodások számával (a továbbiakban megvalósult ügyletek) mérjük. A megvalósult ügyletekben (egy óra alatt átlagosan 3) a felfogadottak átlagos száma 2,5 volt, tehát az emberpiacon a legtöbb munkát kiscsoportokba szerveződve vállalják.¹⁵

Láttuk, hogy egyfelől egy megfigyelési időszak két órája alatt körülbelül 110 munkavállaló van a téren,¹⁶ másfelől ez idő alatt átlagosan 6 megvalósult ügyletre kerül sor, amelynek során átlagosan 2,5 főt alkalmaznak. Ezek alapján úgy becsüljük, hogy az emberpiacon kószáló emberek körülbelül tizede jut munkához egy átlagos emberpiaci napon.

Ha az óránként megkötött három megvalósult ügyletet nem is tekinthetjük soknak, s a nyers kínálatból minden tizedik ember munkához jutását sem tekinthetjük magas arálynak, a Moszkva téri emberpiacot működőképesnek tekinthetjük annyiban, amennyiben a megfigyelt ügyletek csupán 6 százalékában nem alkalmaztak végül senkit, illetve, hogy az alkudozás (amire körülbelül az esetek felében került sor) 86 százalékban megegyezéssel végződött.

Egy jól működő munkaerőpiacon a kereslet és a kínálat időbeli megoszlásának hasonló megoszlást mutatnia. Az 1. táblázatra visszatérve, a kereslet és a kínálat időbeli alakulásáról a következő megállapítások tehetők:

– Napszakok szerint a két munkaerő-piaci jelenség nagysága csak részben mozog együtt. Ajánlatból hajnalban van a legtöbb, reggel feleannyi, délelőtt szinte egy sincs. A munkavállalók hajnalban és reggel vannak legtöbben, délelőttre elfogynak. A hajnali keresleti és kínálati tömeget alapul véve látható, hogy a hajnali ajánlatok számához képest a reggeli ajánlatok száma körülbelül a felére esik vissza, a délelőttié pedig alig éri el a hajnali ajánlatok tizedét. A nyers kínálat esetében a hajnali átlagtól a reggeli érték nem tér el, a délelőtti érték pedig a hajnali értéknek körülbelül ötöde. E szerint a nyers kínálat a napszakok között a keresletnél rugalmatlanabban oszlik el.

– Az évszakok esetében azt tapasztaljuk, hogy télen kevesebb, nyáron több ajánlat érkezik, mint a másik két évszakban. A munkát keresők száma is télen a legalacsonyabb, de nem nyáron, hanem tavasszal a legmagasabb.

¹⁵Az átlagosan 2,5 fő felfogadása szinte teljes mértékben független az évszaktól, de függ a naptól és a napszaktól. A hét második felében több embert vesznek fel egy-egy tranzakció esetében, mint a hét elején, illetve a hajnali ügyletek során több munkavállalót alkalmaznak, mint a reggeli vagy a délelőtti órákban. Mindez arra utal, hogy a Moszkva téri ügyletekben alkalmazandó munkások száma technológiailag adott, s ez csak annyiban változik, amennyiben a nagyobb lélegzetű munkákhoz (inkább a hétvégén és hajnalban kezdődően) valamivel nagyobb csapatot fogadnak fel. Ugyanakkor a felhajtókon keresztül szerveződő munkáscsoportok nagyobbak az átlagosnál (3,2 fő).

¹⁶A nyers kínálat becsülésének módszeréből következően a téren a megfigyelési időszak teljes tartama alatt megtalálható munkavállalót a kétórás megfigyelés elején és végén is „beszámitották”, ugyanakkor azok, akik „elkeltek” vagy csak később jöttek, csak egyszer lettek számba véve.

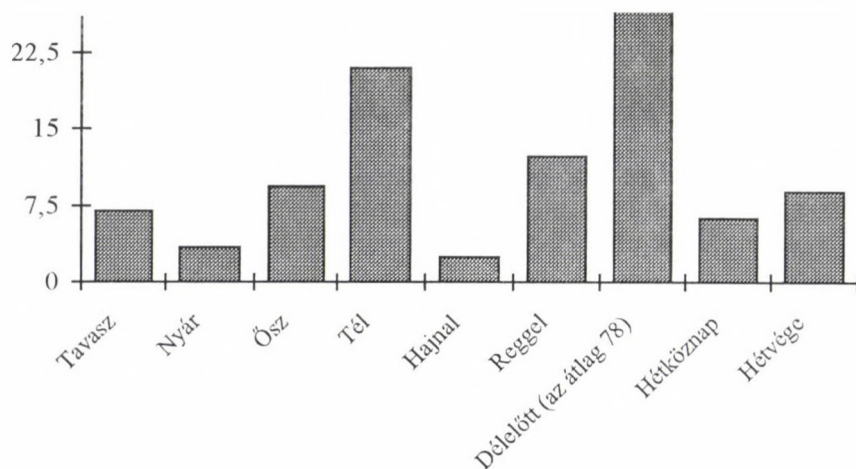
– A napok szerint vizsgálva a kereslet és a kínálat mértékét, a hétvégén valamivel kevesebb az ajánlatok száma, ugyanakkor ekkor van több munkakereső. Hétfőn mind az ajánlatok, mind a munkát keresők száma alacsonyabb az átlagosnál. Az ineffektív ajánlatok aránya hétfőn, szombaton és vasárnap a legmagasabb.

Egy durva emberpiaci keresleti-kínálati egyensúlymutató konstruálásával megvizsgálhatjuk, hogy mikor van az emberpiacon hiány és mikor többlet munkaerőből. A mutatót úgy képezzük, hogy a nyers kínálat becsült mértékét osztjuk az effektív ajánlatok száma és az átlagos szerződötetettek száma szorzatával (ami azt mutatja, hogy mennyi munkaalkalom volt az adott megfigyelési napon az emberpiacon). Ha az összes megfigyelés átlagához képest egy adott időszakban nagyobb a mutató értéke, akkor munkaerő-felesleg, ha alacsonyabb, akkor munkaerőhiány van az emberpiacon.

Az összes megfigyelés esetében az egyensúlyi mutató értéke 7,46 volt, ami azt jelenti, hogy átlagosan közel nyolcszor annyian kerestek munkát, mint amennyi effektív kereslet volt az emberpiacon. Hogy ez sok vagy kevés, önmagában nem tudhatjuk, hiszen nem tudjuk, hogy a budapesti munkaerőpiac azon foglalkozáscsoportjaiban, amelyek a Moszkva téren dominálnak, mekkora lenne e mutató értéke. Az egyes időszakoknak az átlagos értéktől való eltéréseit mutatja a 2. ábra.

2. ábra

A Moszkva téri emberpiaci kínálati-keresleti egyensúlymutatója időszakonként

Eszerint a Moszkva téri emberpiacon hajnalban és nyáron van munkaerőhiány, illetve délelőtt és télen van munkaerő-felesleg.

A bérek alakulása

Az ajánlatok elhangzása után az esetek 53 százalékában alkudozásra került sor, s az ilyen esetek ($N = 172$) háromnegyedében az alku tárgya a bér volt. Az ajánlott napi-bér éves átlaga 1486 forint volt (5. táblázat).¹⁷ A munkavállalók által kért napibér éves átlaga 1873 forint, vagyis az összes ajánlat átlagos napibérével körülbelül 30 százalékkal magasabb.

5. táblázat

Az emberpiaci bérek összefoglaló statisztikája

	Ajánlott napi bér	Kért napi bér	Elfogadott napi bér	BÉRSIKER	BÉRHARC	Ajánlott napi bér (ahol alku volt)	Kért napi bér (ahol alku volt)
<i>N</i>	185	78	70	70	76	78	70
Átlag	1486	1873	1571	1,1	1,3	1447	1882
Medián	1300	1600	1500	1,1	1,3	1300	1600
Módusz	1200	1500	1500	1	1,3	1200	1500
Minimum	500	1000	816	0,5	1	900	1000
Maximum	5000	4000	3000	1	2,1	2500	4000

BÉRSIKER = elfogadott bér/ajánlott bér.

BÉRHARC = kért bér/ajánlott bér.

Ha a valóságban végbemenő alkufolyamatot akarjuk elemezni, akkor természetesen csak az ugyanazon tranzakcióban megjelenő kért és ajánlott bért szabad összehasonlítani. Ezt az arányt tartalmazza a BÉRHARC-nak nevezett mutató (5. táblázat). Erre a mutatóra jellemző, hogy a kért bér körülbelül ismét egyharmaddal haladja meg az ajánlott bért, továbbá, hogy a medián és a módusz is közel áll az átlag értékéhez, ami a bérharc mutatójának normálishoz közelítő megoszlását sejteti.

Az elfogadott bér átlaga (1571 forint) az ajánlott és a kért bér között, de az előbbihez közelebb van (5. táblázat). Az elfogadott bér és az ajánlott bér hányadosa a BÉRSIKER változó, amelynek értéke 10 százalékkal haladta meg az ajánlott bért. A medián – és különösen a módusz – alacsonyabb az átlagnál (1,07 és 1,00), ami arra utal, hogy sokan nem nyertek semmit az alku során (az esetek 4%-ában a munka-

¹⁷ A szakmunkák esetében az ajánlott napibér a segéd munkák átlagos értékénél körülbelül egyharmaddal több (4. táblázat). Országos adatok szerint 1998-ban a kőművesek bére kétszerese volt az építőipari segéd munkásokénak és két és félszerese a mezőgazdasági nap-számosénak (Sik 1998).

Az informális gazdaság ellenőrzését végző szakemberek becslése szerint a budapesti építőipari segéd munka minimális és maximális órábérére 1995-ben 129 és 225 forint volt (Sik 1997c). Ez napi nyolcórás munkaidővel számolva körülbelül 10–17 ezer forintnak felel meg. Ennek középértéke igen közel áll ahhoz, amit az emberpiaci megfigyeléssel kapunk, figyelembe véve azt is, hogy az ellenőrök becslése a nem emberpiaci feketemunka bérét is magában foglalja, amiről feltételezzük, hogy meghaladja az emberpiacon kialakult bér értékét.

A bér adatok megbízhatóságát támogatja az is, hogy a kőművesek becsült órábérére az ellenőrök becslése szerint ugyanúgy kb. harmadával volt a segéd munkásokénál magasabb, mint amit a megfigyelt emberpiaci bérek mutattak.

vállalók kevesebbet, 43%-ában ugyanannyit kaptak, mint amennyi az első ajánlat volt).

A 6. táblázatban látható regressziós egyenletek segítségével az emberpiaci béralakulás jellemzőit mutatjuk be.

6. táblázat

Az öt bérmutató alakulását befolyásoló tényezők (többváltozós lineáris regresszió)*

Megnevezés	Ajánlott napi bér ($R^2=25\%$)	Kért napi bér ($R^2=17\%$)	Kialkudott napi bér ($R^2=28\%$)	BÉRSIKER ($R^2=18\%$)	BÉRHARC ($R^2=6\%$)
Segédmunka	-392(-0,36) ^{xxx}	-479(-0,34) ^{xxx}	-429(-0,44) ^{xxx}		
A munka időtartama		-17 (-0,27) ^x	-12 (-0,26) ^x		-0,01 (-0,29) ^x
Román			-347 (-0,39) ^{xx}	-0,12 (-0,42) ^{xx}	
Ősz	-253 (-0,24) ^x				-0,13 (-0,30) ^x
Nyár	-222 (-0,23) ^x				
Tavaszi				-0,12(-0,36) ^x	
Reggel	-531 (-0,36) ^x				
Hajnal	-436 (-0,44) ^x				
Cigány					0,13 (0,30) ^x
Budapesti munka				-08 (0,29) ^x	

* A cellákban szereplő első szám a *B* érték, a második szám (zárójelben) a *béta* érték.

^{xxx} A *T*-érték 0,0001 vagy annál kisebb szinten szignifikáns.

^{xx} A *T*-érték 0,001 és 0,0002 közötti szinten szignifikáns.

^x A *T*-érték 0,05 és 0,002 közötti szinten szignifikáns.

A munka időtartama = az ajánlott munka időtartama (nap).

Román, cigány = a munkavállaló etnikuma.

Budapesti munka = az ajánlott munka helyszíne.

A BÉRSIKER változó kivételével a segédmunka és a munka időtartama minden bérmutató esetében bércsökkenő hatású. Ez arra utal, hogy munkaadó és munkavállaló egyaránt ismeri és elismeri az emberpiaci bérmechanizmusának két alapszabályát:

- a segédmunka kevesebbet ér, mint a szakmunka;
- a rövidebb ideig tartó munkát jobban meg kell fizetni (Sik 1983).

Az ajánlott bért a téli és a délelőtti időszak növeli, amikor a legkevesebb tranzakcióra kerül sor és – paradox módon – legnagyobb a munkaerő-felesleg. Ennek okát nem tudjuk, de nyilván olyan szakmunkások felfogadásáról lehet ilyenkor szó, akikre azonnal és nagy szükség van.

A kialkudott bért a román származás erősen csökkenti, ami nyilván a rossz tárgyalási képességnek tulajdonítható, hiszen ilyen hatás sem az ajánlott bér esetében (ami *a priori* diszkriminációt jelentene), sem a kért bér esetében (ami defenzív alkustratégiára utalna) nem mutatkozik.

A BÉRSIKER esélyét a román származáson kívül a tavaszi időszak (amikor a legnagyobb a munkakínálat) és a budapesti munkahely (ahol a legnagyobb a munkakínálat) rontja.

A BÉRHARC esélyét a munka időtartama és az őszi időszak csökkenti, a cigány származás növeli. Az első tényező lényegében a hosszabb ideig tartó alkalmaztatás

esetében való racionális viselkedés, hiszen ilyenkor megéri a kisebb bért elfogadni, hogy összességében nagyobb jövedelemre tegyen szert a munkavállaló, miközben rövidül a munkakeresés költséges fázisa (és a munkaadónak az ismételt keresés költsége). Az ősz nyilván nem alkalmas időszaka a bérharcnak, hiszen kevesebb a munkaalkalom, célszerű tehát megragadni minden kínálgató lehetőséget. A cigány származás két tényező egyidejű érvényesülésén keresztül fejtheti ki hatását:

- egyrészt kultúraspecifikus tárgyalási módot sejtet, amely szerint a cigányok magasan kezdik a béralkut;
- másrészt bérdiszkrimináció hatása lehet, hogy eleve kevesebbet ajánlanak nekik a munkaadók.

A két lehetséges magyarázat egyike sem lehet külön-külön érvényes, hiszen akkor az ajánlott bér esetében a cigány származás negatív, a kért bér esetében pozitív hatásának kellett volna megjelenni. Úgy tűnik azonban, hogy együttes hatásuk a *BÉRHARC* esetében érvényre jut.

Összefoglalás

A tanulmány elején megfogalmazott ellenőrizendő állítások közül a Moszkva téri emberpiac idődimenzióira, a munkaerőpiacon értékesülő munka és a munkavállalók demográfiai jellemzőire vonatkozó feltételezések (az 1., 2., 4., 5.d jelű tételek) – továbbá a munkák jellemzően alkalmi jellege – igazolódtak.

A területi kiterjedésről szóló tétel (lásd a 3. hipotézist), ellentmondásosságának magyarázata valószínűleg az, hogy évszakonként és munkafajtánként nagymértékben eltérő az emberpiac térbeli kiterjedése. Az egyéves megfigyelés rövid ahhoz, hogy ebben a kérdésben végső álláspontot megfogalmazzunk, de tény, hogy a Moszkva téri emberpiac elsősorban a budapesti régió olcsó munkaerejének gyűjtőhelye.

Az emberpiac etnikai összetételére és az ezzel kapcsolatos működési sajátosságokra vonatkozó feltételezések (az 5.a–5.c hipotézisek) közül az alkalmazott módszer csak az első és az utolsó tesztelésére volt alkalmas. Úgy tűnik, 1995 végén és 1995 elején a külföldi állampolgárságú, de a magyar etnikumú munkaerő dominált az emberpiacon. Az a hiedelem, hogy a Moszkva tér teljes mértékben a külföldi munkaerő „megszállása” alatt van, biztosan nem volt igaz a vizsgált időszakban.

A munkabérre vonatkozó két feltételezés (alacsony és stagnál, lásd a 6. hipotézist) mindegyike csak korlátozottan volt tesztelhető. A feketemunka-bérek országos adataival (Sik 1998) és azok változásával összehasonlítva a Moszkva téren elérhető bér alacsonynak és stagnálónak tűnik, de ehhez az egyéves megfigyelés túl rövid (az országos adat pedig túl bizonytalan) volt.

Munkaügyi szakemberek között is meglepetést okozott, hogy egy átlagos napon a Moszkva téri emberpiacon csak körülbelül 300 munkavállaló ember fordul elő egy piacnapon (hajnali 5 és déli 12 óra között), s hogy egy napon ritkán van több 10–20 sikeres ügyletnél. Ez azt jelzi, hogy a Moszkva téri emberpiac – noha nagyon „szem előtt van” – nem tekinthető a budapesti munkaerőpiac, sőt talán még a budapesti feketemunka-piac jellemző modelljének sem. Valószínű, hogy funkciója nem több –

ami természetesen nem lebecsülendő, hiszen a legnagyobb hazai helyi munkaerőpiacról van szó –, mint a budapesti munkaerőpiac építőipari segéd munkáinak olcsó „előállításá”.

Elképzelhető, hogy a városok sok kis emberpiacán – főleg a keleti mezővárosokban – sokkal többen jutnak munkához, mint a Moszkva téren. Ugyanakkor nagy láthatósága miatt a Moszkva tér válik – hamisan ugyan – a média és a hatóságok számára az emberpiac ideáltípusává, ami erősen hat az emberpiacokra – s ezen belül a külföldi feketemunkásokra – irányuló szabályozásra és a közvélemény alakulására.

Irodalom

- Bárkay Tamás 1996. Kevesebb a kialakult pénz. *Népszabadság*, szeptember 2.
- Bertalan Béláné 1997. Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete? In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.) *Migráció és politika*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 121–134. (A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve)
- Bíró A. Zoltán 1994. Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához. Migrációs folyamatok a Székelyföldön 1985–1989. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.) *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 19–39. (A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve)
- Bodnár Judit 1998. Assembling the Square: Social Transformation in Public Space and the en Mirage of the Second Economy in Postsocialist Budapest: *Slavic Review*, 57, No. 3 (Fall), 9–515.
- Egy Moszkva téri ... 1995. Egy Moszkva téri szombat. *Cash Flow*, 5, 32.
- Hárs Ágnes 1992. Vendégmunkások Magyarországon. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.) *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 33–48. (A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve)
- Hideg Gergely–Grajczar István 1994. *A Moszkva téri emberpiac*. Budapest: Kézirat.
- Hunyadi Zsuzsa 1992. Vendégmunkások Erdélyből. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.) *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 23–32. (A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve)
- Kiss Lajos 1981. *A szegény emberek élete. I–II. köt.* Budapest: Gondolat
- Oláh Sándor 1994. Egy székely falu vendégmunkás potenciálja (1990–1993). In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.) *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 9–18. (A Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve)
- Ők, százezernyi 1995. *Népszabadság*, július 29.
- Reed, J. 1998. Hungary's Economy Lures Illegal Labor From the East. *The Wall Street Journal Europe*, április 27.

Sik Endre 1983. Egy alkalmi munkaerőpiac. *Szociológia*, 4, 389–400.

– 1995. The Methodology of the Informal Market Research. *ILO/Japan Working Paper Series*, No. 1. Budapest: Kézirat.

– 1997a A kgst-piacok a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., 4, 322–338.

– 1997b Kgst-piacok és emberpiacok a mai Magyarországon. In: Kárpáti Zoltán (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok a 90-es évek Magyarországon*. Budapest: MTA TKKI, 164–189.

– 1997c Ellenőrök a kgst- és emberpiacon. In: Bencze et al. és szerzőtársai (szerk.) *Informális gazdaság és biztonság. Miniszterelnöki Hivatal*, 135–148.

– 1998. Bérek a feketemunka piacán. In: *50 éves a BKE*. Budapest: BKE, 133–149.

Stoffán György 1991. Emberkereskedelem. *Kurír*, július 10.

Tódor János 1995. Alkalmi Matáv-rabszolgák. *Magyar Narancs*, július 27.

Viga Gyula 1990. *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc: Ethnica

Függelék

*A piacmegfigyelési időpontok kiválasztása*¹⁸

A megfigyelésektől azt várjuk, hogy napszakra (hajnal, reggel, délelőtt), napra és évszakra megbízható becslést adjanak az árakról, a munkáslétszámról és az órabérekéről. A megfigyeléseket úgy jelöljük ki, hogy azok minden kategóriában lehetőleg egyenletesen oszlanak meg a másik két szempont szerint, tehát például a hétfői megfigyelések megoszlása egyenletes legyen a különböző napszakok és évszakok között, vagy például az őszi megfigyelések megoszlása egyenletes legyen a különböző napok és napszakok között.

Az egyenletes eloszlás eredményeképpen a három napszakra, a hét napra és a négy évszakra külön-külön egyszerű véletlen mintának tekinthető megfigyeléseink vannak. Minden egyes valódi megfigyelést tehát három szempontból használunk fel, tudniillik a napszakra, a napra és az évszakra vonatkozó becsléshez. Ebben az elrendezésben minden évszakban, minden egyes napnak minden egyes napszakára vonatkozóan egy megfigyelést teszünk. Ily módon minden napszakra ($7 \times 4 =$) 28, minden napra ($4 \times 3 =$) 12 és minden évszakra ($7 \times 3 =$) 21 megfigyelést kapunk. Az így számított mintaátlag szórása az eredeti szórás egynegyed, illetve egyötöd része lesz.

A megfigyelések egyenletes eloszlásának másik lényeges következménye, hogy a minta – korlátozott mértékben ugyan, de – alkalmas arra is, hogy a három csoportosító szempont közül bármely kettőnek az együttes hatását is vizsgáljuk: hogyan változnak a létszámok, illetve az órabérek napok és napszakok, vagy napok és évszak-

¹⁸ A piacmegfigyelési napok kiválasztásának modelljét Rudas Tamás végezte.

ok, vagy napszakok és évszakok között. A mintavételi eljárás tehát $7 \times 4 \times 3$ méretű kísérleti elrendezés, cellánként egy megfigyeléssel, ahol a megfigyeléseket még egy kovariáns (az évszak hányadik hetében vagyunk) kíséri.

A kovariáns hatásának kiszűrésére a kovariáns szerint egyenletesen (de nem véletlenszerűen) allokáljuk a megfigyeléseket. Ez a kovariáns egy negyedik, a vizsgálat számára érdektelen kísérleti szempontnak is tekinthető, amely be van ágyazva az évszak szempontba.

Az *F1. táblázat* szerinti elrendezésben minden évszak-, napszak- és napkombinációban van egy szám, amely azt mutatja, hogy az adott napra és napszakra az évszaknak hányadik hetében kell megfigyelést végezni. Tehát a táblázat bal felső sarkában álló 1 azt jelenti, hogy a kezdő évszak első hetében, egy hétfő hajnali megfigyelés kell beütemezni, a harmadik sor nyolcadik oszlopában álló 8 pedig azt, hogy a harmadik évszak nyolcadik hetében írunk elő egy szerda reggeli megfigyelést.

F1. táblázat

Napok	1. évszak			2. évszak			3. évszak			4. évszak		
	hajnal	reggel	dél-előtt	hajnal	reggel	dél-előtt	hajnal	reggel	dél-előtt	hajnal	reggel	dél-előtt
Htfő	1	3	5	7	9	11	2	9	4	6	8	10
Kedd	6	8	10	2	12	4	7	3	11	1	3	5
Szerda	11	9	7	10	8	6	5	8	1	11	9	7
Csütörtök	13	4	2	5	3	1	10	8	6	13	4	2
Péntek	7	9	11	1	3	5	6	8	10	2	4	13
Szombat	6	4	2	10	8	13	5	3	1	11	9	7
Vasárnap	1	8	9	10	2	6	11	3	13	4	7	5

Ha a megadott allokáció szerinti megfigyelések közül valamelyik nem teljesíthető (akár mert nincs piac, akár mert a megfigyelő személy nem tud elmenni), akkor a következő héten kell – azonos napon és napszakban – a megfigyelést pótolni. Ha a megfigyelések azt mutatják, hogy a hétnek egy bizonyos napján soha nincsen piac, akkor a megfelelő sort ki kell hagyni, amitől az elrendezés tulajdonságai nem változnak.